

Landskaparna

Denna bok tillägnas Tore Artelius.

KULTURMILJÖ
HALLAND

UTSKRIFT GES UT AV STIFTELSEN HALLANDS LÄNSMUSEER, KULTURMILJÖ HALLAND.

DETTA ÄR NR 11 I EN LÖPANDE SERIE.

POSTADRESS: KULTURMILJÖ HALLAND, BASTIONSGATAN 3, 302 43 HALMSTAD

TELEFON: 035-19 26 00, FAX: 035-19 26 26, E-POST: KANSLI@KULTURMILJOHALLAND.SE

REDAKTÖRER: ANDERS HÅKANSSON OCH CHRISTINA ROSÉN

ENGELSK SPRÅKGRANSKNING: ALAN CROZIER

LAYOUT OCH OMSLAG: ANDERS ANDERSSON, FOTO, SID 252: LENA TROEDSON

© 2011 KULTURMILJÖ HALLAND OCH RESPEKTIVE FÖRFATTARE.

FÖRFATTARNA ANSVARAR SJÄLVA FÖR ARTIKLARNAS INNEHÅLL.

ISSN 1102-7290

Innehåll

FÖRORD

Landskaparna – ett nätverk och en konferens	5
<i>Tore Artelius</i>	
Det förflutna var en annan plats	9
<i>Mattias Karlsson</i>	
Jordar – teknologi – aktörer	25
<i>Bertil Helgesson</i>	
Jakten på den försvunna trakten – vad jord och ord mände gömma	49
<i>Henrik Svensson</i>	
Den dolda dynamiken i en skifteskarta	73
<i>Ådel Vestbø-Franzén</i>	
Utjorden Bollarp i Vireda socken. Vardagsliv, jordbruk och försörjningsstrategier på ett 1500-talsnybygge i norra Småland	97
<i>Katarina Eriksson, Gunvor Gustafsson och Stig Welinder</i>	
Fäbodvallar som förändring.	127
<i>Lars Jönsson</i>	
En storgårds sociala och rituella topografi – exempel från Lockarp i Skåne	145
<i>Lena Beronius Jörpeland</i>	
Den medeltida gårdstomten i ett arkeologiskt perspektiv.	169
<i>Ulrika Rosendahl</i>	
Landskap i Nyland	183
<i>Johan Åstrand</i>	
Berget och staden – järnhantering och stadsgrundande i Jönköping	201
<i>Kathrine Stene</i>	
Utmärka – en “arena” for samfunnsutvikling i middelalder Massefangst av villrein og jernproduksjon i Øst-Norge	225
<i>Katalin Schmidt Sabo</i>	
”Är du en landskapare, lille vän?	245

Johan Åstrand

Berget och staden – järnhantering och stads- grundande i Jönköping

Abstract: The mountain and the town – iron production and town foundation in Jönköping

The landscape of Småland has rich resources of bog ore, lake ore, and red earth. During the Iron Age there was iron production in primitive blast furnaces in most of the settled areas. This picture changed in the Middle Ages when three areas with blast furnaces emerged. What they had in common was that they were all located in medieval expansion areas, but otherwise their development differed. One such area was in south-western Småland, where there was iron production from the 13th century to the end of the 17th century. Together with northern Skåne, this constituted a major production area where iron was made for the Danish market. Another area was inland from the Kalmar coast, where there was extensive iron smelting from around 1250 to 1450. Large areas of land here belonged to the crown, and presumably the kings of Sweden had a stake in iron production. In northern Småland, in the Taberg area, near the city of Jönköping, there was a third area of blast furnaces, where it has been possible to date the production to the period 900–1200. In the medieval part of Jönköping, at Lundströms Plats, three forges were excavated in 2007. They were dated to the end of the 13th century, the oldest phase of the town. Archaeometallurgical analyses

show that the forges were mainly used for working slaggy lumps of blast furnace iron into forgeable pieces. The raw material came from the Taberg area, but iron from other areas was also processed. The excavation at Lundströms Plats, together with the excavation of an adjacent area, has yielded a total of over 2.5 tonnes of slag. Similar amounts of slag from the working of blast furnace iron have been found in other Nordic towns and have been interpreted as large-scale iron production pursued under central control. The town of Jönköping was founded by the Swedish king, who played an active part in establishing administration and trade. Perhaps the forges at Lundströms Plats were a link in a chain of iron production and distribution that the king sought to control. The different lines of development followed by the iron production areas in Småland show how outlands were used in the Middle Ages according to different strategies and in different types of networks.

Järnet vid Lundströms plats

VID ARKEOLOGISKA UNDERSÖKNINGAR i de medeltida städerna är det vanligt att man finner slagg och andra lämningar efter smide. Vid undersökningar i Jönköping har man tidigare funnit stora mängder slagg i det som var den medeltida stadens västra delar. Under 2007 gjordes en arkeologisk undersökning vid Lundströms plats i denna del av staden. I de äldsta lagren fanns lämningar efter smedjor och den frilagda delen av stadens äldsta huvudgata, Store gata, var till stor del belagd med slagg. Det var tydligt att man under stadens tidiga skede haft ett omfattande smide i området. Vid undersökningen blev det därför viktigt att försöka besvara frågor om vilken typ av smide man utfört, vilken funktion det haft i staden och hur smidet varit organiserat. I skogsbygderna söder och väster om Jönköping finns omfattande lämningar efter blästbruk. Utifrån de undersökningar som gjorts vet man att detta till stor del upphörde innan tiden för stadens tillkomst vid 1200-talets slut. Inte långt från Jönköping ligger även Taberg som under flera århundraden var en av Sydsveriges rikaste järngruvor. De äldsta belägen för gruvdrift finns dock inte förrän under 1400-tal. Smidet vid Lundströms plats verkar alltså ha bedrivits i skiftet mellan dessa järnepoker. Frågan om järnets

ursprung blev därför viktig. Den arkeologiska undersökningen vid Lundströms plats utfördes av Jönköpings läns museum med Linnéa Kallerskog som projektledare och denna artikel är ett resultat av ett gemensamt, pågående rapportarbete. Lena Grandin vid UV GAL har svarat för det arkeometallurgiska arbetet och även deltagit i diskussionen omkring tolkningen av resultaten.

Medeltida järn i Småland

I Småland finns omfattande spår efter järnframställning och de goda malmtillgångar som funnits i form av rödjord, myrmalm och sjömalms togs tidigt tillvara genom ett utvecklat blästbruk. Järnframställning har därför förekommit i Småland ända sedan förromersk järnålder (Rubensson 2000:272). Spåren efter den förhistoriska järnframställningen har man i huvudsak kunnat återfinna inom de äldre centralbygderna och många blästugnar har påträffats i direkt anslutning till boplatser (Rubensson 2000:269, Jönsson & Nylén 2005:53). Det förhistoriska blästbruket förefaller sällan ha varit av större omfattning och har i regel inte efterlämnat några slagghvarp.

Under slutet av yngre järnålder och under medeltid förändrades dock järnframställningen. I stället för den tidigare spridningen med anknytning till landskapets

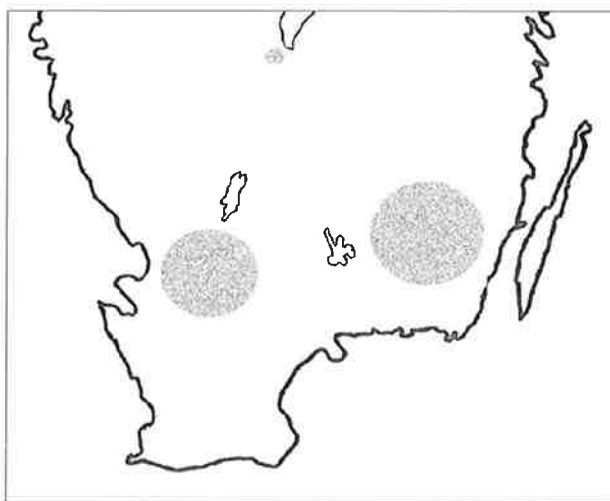

Fig. 1. Blästbruksområden i Småland, Sunnerbo, Kalmartrakten och Tabergsområdet.

Figure 1. Iron production areas in Småland: Sunnerbo, the Kalmar area, and the Taberg area.

äldre bebyggelseområden skedde nu en koncentration av järnframställningen till tre nya produktionsområden (Rubensson 2000: 272ff). Dessa var södra Sunnerbo i landskapets sydvästligaste del, Kalmartraktens inland samt Tabergsområdet. Dessa områden låg alla utanför järnålderns centralbygder och kan i huvudsak betraktas som medeltida kolonisationsområden. Det stora antalet lämningar inom varje region tyder på att produktionen varit betydligt större än under förhistorisk tid. Spåren efter detta blästbruk är tydligare än efter tidigare perioders eftersom slaggen kastats upp i varp intill blästugnarna. Utvecklingen mot en ökad och mer specialiserad järnhantering var inte enbart en regional företeelse utan utgjorde en del av den kraftiga ökningen av järnproduktionen som ägde rum under tidig medeltid i hela Europa (Carelli 2001:80, Furuhausen 1997:24). Vid denna tid koncentrerades verksamheten till vissa regioner med särskilt goda förutsättningar samtidigt som det skedde en professionalisering av hanteringen. Mot slutet av 1100-talet började man även i större skala utvinna järn ur bergmalm och masugnar anlades såväl i Centraleuropa som i den mellansvenska bergslagen. Motsvarande utveckling mot en mer storskalig järnhantering gällde även blästbruket där vissa regioner med en mer utvecklad hantering framträder.

Framväxten av de medeltida blästbruksområdena skedde alltså mot bakgrund av en förändrad och mer specialiserad järnproduktion. Det finns dock flera skillnader mellan de tre småländska regionerna. En tydlig skillnad är att de inte sammanfaller kronologiskt och det förefaller även som om järnhanteringen utvecklats på skilda sätt i de olika regionerna. Dateringar från blästbrukslämningar i Tabergsområdet visar på en huvudsaklig produktion under vikingatid och tidig medeltid (Berghlund 2000:21ff, Kallerskog 2009:14f). Järnproduktionen i Kalmarområdet verkar främst vara koncentrerad till högmedeltid och upphör under 1400-talet medan blästbruket i Sunnerbo pågår ända in i 1600-talet (Magnusson 1986:187ff, Rubensson 2000:255ff, Larsson 2000:54, Åstrand 2007:62f). Det sistnämnda området ingick i det större blästbruksområde som även omfattar norra Skåne och sydöstra Halland och som varit av stor betydelse för den danska järnförsörjningen (Strömberg 2008:65-74). Förutom de kronologiska skillnaderna verkar de olika blästbruksområdena ha olikartade förlopp där olika aktörer verkat under skilda samhälleliga och politiska förutsättningar.

Om det medeltida blästbruket byggde på en vidareutveckling av äldre teknik

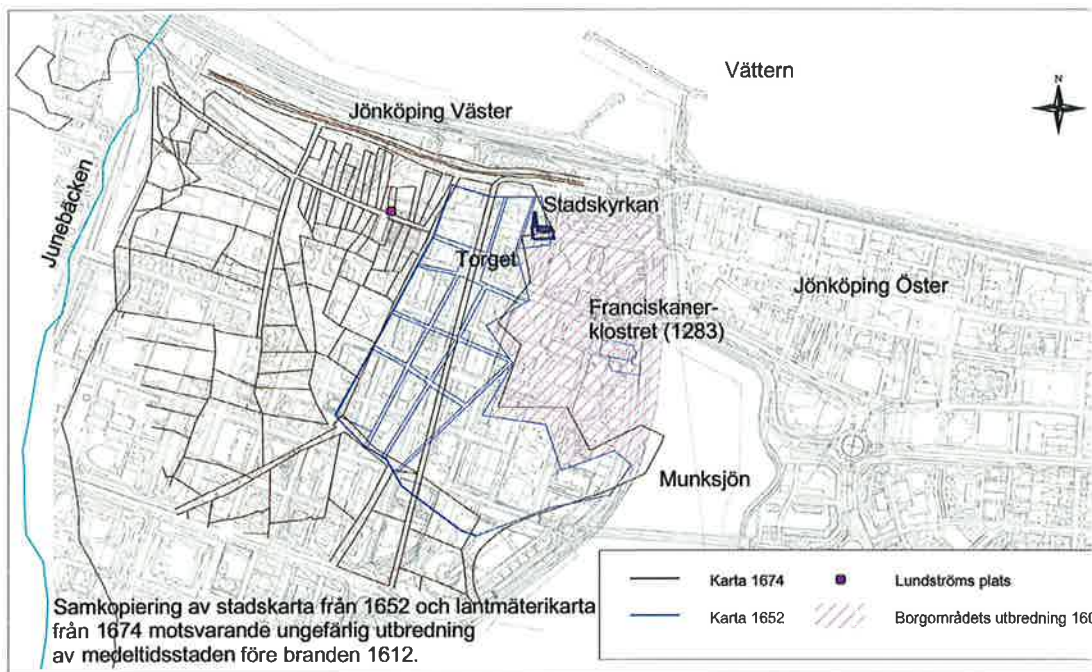

Fig. 2. Rekonstruktionsplan över det medeltida Jönköping utifrån äldre kartmaterial. Läget för Lundströms plats är markerad. Jönköpings läns museum.

Figure 2. Reconstruction plan of medieval Jönköping based on early maps. The location of Lundströms Plats is marked. Jönköpings läns museum.

så innebar bergsbruket däremot ett helt nytt produktionssätt utan förankring i lokal tradition (Björkenstam 1990:158f). Den nya tekniken introducerades snabbt i Sverige och masugnen vid Lapphyttan i Västmanland är en av Europas äldsta anläggningar (Furuhagen 1997:24f). Bergsbruket fick en stark etablering i den mellansvenska bergslagen där kungamakten både gynnade och styrde anläggandet av nya hyttor med hjälp av tyska bergsmän (ibid 1997:34ff). Bergsbruk introducerades även i området omkring Vättern. I Närke grundlades Lerbäckss bergslag under 1300-talet och i Östergötland grundlades en bergslag i Godegård, Hällestad och Vånga som har belägg från slutet av samma århundrade (Skylberg 1998, Nilsson 1990:337). Under senare år har en masugnsruin upptäckts och delundersökts vid Hyttehamn på Vätterns västra sida (Karlsson m.fl. 2005). Dateringarna från denna hytta ligger i perioden sent 1200-tal till tidigt 1400-tal och

platsen är inte känd från skriftliga källor. Från småländskt område är det äldsta kända bergsbruket knutet till bergshantering vid Taberg som förefaller gå tillbaka till slutet av medeltiden.

Jönköping och järnet

Staden Jönköping anlades vid Vätterns sydspets där de viktiga väglederna Lagastigen och Nissatigen möttes. Som knutpunkt och mötesplats var platsen känd redan före stadens tillkomst och i Äldre Västgötalagen anges Junebäcken som den plats längs kungens eriksgata där östgötar, västgötar och smålänningarna skulle mötas. I övrigt förefaller platsen ha legat vid sidan av de äldre centralbygderna. Staden växer fram under 1200-talets senare del och omnämns första gången 1278 då Magnus Ladulås byter till sig mark intill staden (Areslätt 1984:12). Ett franciskanerkloster finns i staden 1283 och kungen utfärdar stadsprivilegier för staden följande år. Av dessa källor framgår stadens tidiga anknytning till kungamakten. Även etableringen av franciskanerklostret, en klosterorden som stod under Magnus Ladulås beskydd, visar att Jönköping var kungens stad och kungamaktens södra utpost mot det närbelägna danska riket (Areslätt 1984:77). Staden utvecklades till att bli en knutpunkt för det sydsvenska inlandet med en förhållandevis stor stadsbebyggelse och ett omfattande hantverk. Staden drabbades av härjningar under många av de upprepade krigen och 1612 flyttades staden till ett nytt läge på Sanden. Där låg sedan stadsbebyggelsen fram till 1800-talet då staden åter expanderade ut över den västra stadsdelen där den medeltida staden legat.

I Tabergsområdets skogsmarker, söder och väster om Jönköping, finns som tidigare nämnts spår efter ett intensivt blästbruk. Dessa lämningar förekommer inom ett fåtal begränsade områden med goda rödjordsförekomster, främst i skogsområdena vid Åsamon och Axamon. Sammanlagt finns ett femtiotal blästplatser i Tabergsområdet och en rad järnframställningsplatser har under åren blivit undersökta (Kallerskog 2009:11, Thålin-Bergman 1985, Nordman 1994) och man har kunnat konstatera att de i regel är av en mycket enhetlig typ. Ugnarna har varit uppbyggda av sten och lera och de förekommer ofta i par. Slaggen har tappats ut ur ugnen genom en öppning. Detta blästbruk har haft sin tyngdpunkt under perioden 900–1200. Undersökningarna har visat att man på blästplatserna enbart

utfört reduktionssmide samt en enkel kompaktering av järnsmältan (Rubensson 2000:316, Kallerskog 2009:15). Man har spekulerat i vilken typ av organisation som legat bakom blästbruket i Tabergsområdet. En tanke har varit att produktionen skulle ha försörjt Visingsö med järn (Björck 1991:80, Rubensson 2000:316). Man har även diskuterat om blästbruket haft någon anknytning till staden Jönköping något som man dock inte kunnat belägga eftersom blästbruket förefaller att upphöra innan staden anläggs (Nordman 1994:72, Rubensson 2000:312).

Rödjordsförekomsten i Tabergsområdet har sitt ursprung i en rik järnmalmsåder som går i dagen i den markanta bergsformationen Taberg. Denna malm var förhållandevis lättåtkomlig för gruvbrytning eftersom malmen kunde brytas i ett öppet dagbrott (Berglund 1996). Ett äldsta belägg för bergsbrytning vid Taberg är ett omnämnande i Jönköpings stads tänkebok från 1490 där det omtalas att en kvinna som anklagats för stöld dömts till tvångsarbete vid berget (Berglund 2000:70). Vid Kåperyd har man funnit lämningar efter en tidig masugn som kunnat dateras till sent 1400-tal eller tidigt 1500-tal (Berglund 1996:26). De skriftliga källorna visar att någon form av bergsbruk bedrivits under 1500-talet. Det var dock inte förrän under 1600-talet som Taberg utvecklas till en bergslag med ett mer storskaligt bergsbruk (Berglund 1996:69ff).

Smedjorna vid Lundströms plats

I den västra delen av dagens Jönköping ligger Lundströms plats, ett torg omgivet av kommunhus, systembolag och Filmstadens biograf. Platsen ligger inom det medeltida stadsområdet och flera arkeologiska undersökningar har utförts i området. I samband med anläggningsarbeten 2007 undersöktes här en 350 m² stor yta (Kallerskog 2009:15ff). I de äldsta lagren fanns rikligt med slagg och lämningar efter smedjor som legat intill stadens huvudgata, *Store gata*. Vid undersökningen kunde man identifiera tre något olikartade ytor där man bedrivit smide. I undersökningsområdets västra del fanns ett hus med ett försänkt golv som i sin äldsta del innehöll två faser då huset brukats som smedja. Detta grophus hade haft en längd av 4,5 meter men var inte bevarat i sin fulla bredd. Grunden till en ässja fanns bevarad i smedjans övre fas och det fanns rikligt med glödskal och sprutslagger som hade sitt ursprung från bearbetningen av järnet på städet. Förutom

lämningar efter järnsmide fanns även spår av brons- och läderhantverk.

Strax öster om grophussmedjan fanns ett område med smideslämningar som först föreföll mer diffust. Utifrån fyndmaterial och lagerbild kunde man dock urskilja en 5 x 5 meter stor yta som bör motsvara en enkelt uppbyggd smedja. Inom denna fanns tilltrampade sotiga lager med mycket glödschal och kraftigt fragmenterad slagg. Utanför smedjan fanns kraftiga lager med utslängd slagg i form av bottensköllor. Särskilt ytan mellan smedjan och Store gata var på detta sätt täckt med utkastad slagg. I och omkring smedjan fanns en rad nedgrävningar fyllda med smidesavfall. Vissa hade stått öppna under längre tid medan andra snabbt hade fyllts igen. Det var dock svårt att avgöra vilken funktion dessa hade haft. Ytterligare ett stycke österut fanns ännu en yta med smideslämningar. Här fanns kraftiga lager med utkastad slagg samt en grund grop som var klädd med lera som utsatts för kraftig upphettning. Det är möjligt att detta kan ha varit någon form

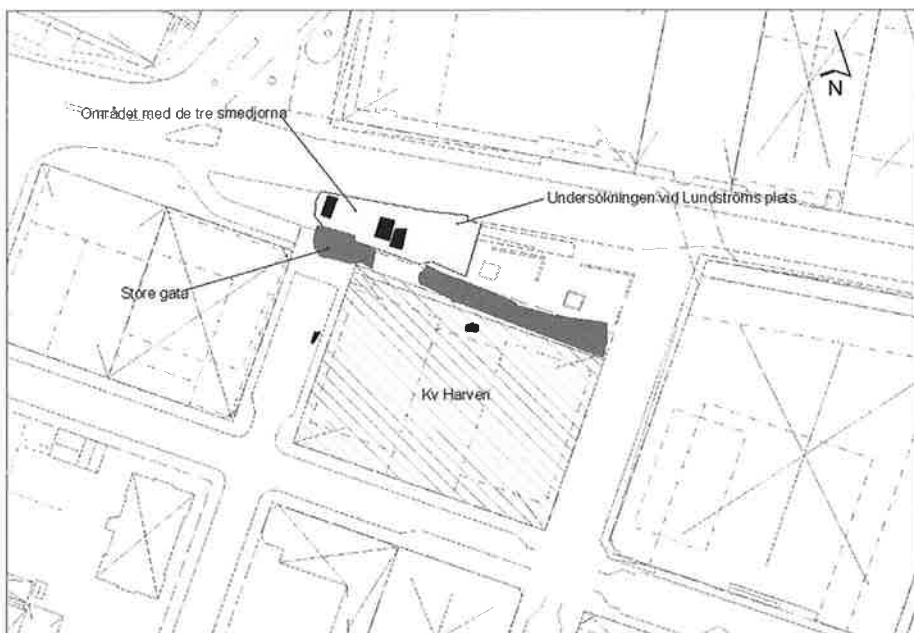

Fig. 3. Plan över Lundströms plats i Jönköping med undersökningsområdet och smedjorna markerade. Jönköpings läns museum.

Figure 3. Plan of Lundströms Plats in Jönköping showing the excavated area and the forges. Jönköpings läns museum.

av ässjegrop. Undersökningen av denna yta gjordes något mer översiktligt eftersom den frilades i ett förundersökningsskede.

Dessa smideslämningar låg inom en yta av cirka 20 x 6 meter. De motsvarar förmodligen tre separata smedjor som bör ha varit i bruk samtidigt. Både i grop-husssmedjan och i den mellersta smedjan kunde man urskilja två faser åtskilda av ett tunt mellanlager. Lagerbild och anläggningar i de båda faserna var likadana och det verkar som om arbetet i den senare fasen fortsatte efter exakt samma mönster som i den föregående. Man kan därför anta att det rör sig om en ombyggnad av smedjorna snarare än ett övergivande. Utifrån ¹⁴C-dateringar kan den samlade smidesfasen dateras till sent 1200-tal. Några smideslämningar fanns inte i de yngre, ovanliggande kulturlagren.

Det avsnitt av *Store gata* som frilades vid undersökningen hörde i sin äldsta del till samma skede som smedjorna. Då man stenlade den första gatan använde man sig till stor del av slaggskällor som lades med den rundade sidan uppåt. Vid den undersökning som gjordes i kvarteret Harven 1991 grävde man ut gatans fortsättning åt öster (Claesson 1991). Även här innehöll den äldsta gatunivån samma kraftiga inslag av slagg. I de kvarter som här undersöktes på den södra sidan av *Store gata* fanns lämningar efter smide och här påträffades över två ton slagg. Slagg är ett utmärkt material för vägbeläggning och man kan inte utesluta att man flyttat den längre sträckor för detta syfte. Vid Lundströms plats var det dock tydligt att slaggen i gatan hade sitt ursprung i de intilliggande kvarteren eftersom flera egenartade drag i smedjornas slagg återfanns även i gatans slagglager. Vid senare utförda grävningar för ledningsschakt väster om Lundströms plats har man kunnat konstatera att slagglagren har en fortsättning åt väster. Undersökningarna visar att smidet verkar ha varit en dominerande sysselsättning i denna del av staden under slutet av 1200-talet.

Smedjorna och smidet

Lämningarna efter smidet väckte frågor om varför smidet haft så stor omfattning i den äldsta staden, varifrån järnet kommit och hur arbetet i smedernas kvarter varit organiserat. Det efterföljande analysarbetet, både det arkeologiska och det rent arkeometallurgiska, inriktades på att försöka besvara några av dessa frågor.

En svårighet vid undersökningen var att smedjornas anläggningar till stor del förstörts av den efterföljande bebyggelsen på platsen. Med undantag av smedjan i grophuset så återstod framförallt olika typer av slagglager. För att kunna tolka dessa tillvaratogs samtliga slaggar och allt spill i form av mindre järnbitar. Detta material som omfattade över 600 kilo genomgick en enkel registrering där det delades upp i slag, utsmitt järn och obestämt järn. Detta gav en möjlighet till en kvantifiering och en jämförande bedömning av lagrens fyndsammansättning. Man kunde då notera att det fanns en tydlig skillnad mellan lager som innehöll stora mängder slag, men litet inslag av järnspill, och de lager som hade en omvänd fördelning. De förstnämnda lagren utgjorde utkastlager utanför smedjorna medan de sistnämnda fanns inne i själva smedjorna. Även fördelningen av smått magnetiskt material som glödska och sprutslag bidrog till att lokalisera platserna där man arbetat vid staden. Man kunde på så sätt funktionsbestämma de flesta av lagren med anknytning till smidesområdet.

Den arkeometallurgiska analysen var det viktigaste redskapet för att tolka smidet och den följande diskussionen utgår från den analysrapport som Lena Grandin sammanställt (Grandin 2008). Den första frågan att bearbeta var vilken typ av smide man bedrivit. De bottensköllor som fanns i utkastlagren var alla smidesslaggar som samlats upp i ässjan under smidesprocessen. Man hade alltså inte framställt järnet i staden utan bearbetat järn som producerats på en annan plats. Smidesslaggar brukar karaktäriseras av att den innehåller olika skikt som successivt tillkommit under smidesarbetet då det utsmidda järnet omväxlande värms upp och kyls av. Vid vissa arbetsmoment tillsätts även flussmedel vilket även bidrar till smidessköllornas skiktade struktur. I fyndmaterialet från Lundströms plats hade många av de mindre och normalstora smidessköllorna en sådan skiktad uppbyggnad och de bör ha tillkommit vid ett föremålssmide. Bland slaggena fanns dock många förhållandevis stora smidessköllor. Flera av dessa hade utskott i form av tappar som utgick från sidan av sköllornas övre del. Dessa tappformiga utskott utgjordes av slag som samlats upp i en kanal som lett bort överflödigt slag från ässjans övre del. Ett stort antal sådana avbrutna tappformiga slaggstycken påträffades även i slagglagren och i Store gata. Motsvarande typ av slag är hittills inte känd från andra undersökningar. Vid analysen kunde man konstatera att slaggena med tappformiga utskott, och även övriga större bottensköllor hade en

annorlunda uppbyggnad. De hade en homogen struktur och bör ha uppkommit vid ett smide med en lång kontinuerlig uppvärmning under en jämn temperatur. Denna långvariga smidesprocess har gett upphov till en förhållandevis stor slaggvolym vid varje enskilt tillfälle. Det problem som ansamlade av alltför mycket slagg kan innebära har man försökt lösa genom den speciella konstruktionen med kanaler från sidan av ässjans botten som kunde leda bort något av slaggen. Analyser av ”tapparna” visade att dessa stelnat i själva kanalen och konstruktionen kan inte ha möjliggjort avtappning av någon större mängd slagg.

En stor del av slaggen från Lundströms plats visade sig alltså vara från en process där man under en lång tid bearbetat järn vid en jämn temperatur. Det finns två alternativa förklaringar till vad som kan vara syftet med ett sådant arbetssätt. Den ena är att man utfört ett smide av större föremål, vilket kräver en konstant hög temperatur under smidesarbetet. Den andra förklaringen kan vara att man bearbetat ett slaggrikt järn för att få det smidbart. Detta resultat kan jämföras med ett antal analyser som gjordes på järnspill från smidet. Man kunde här se att järnet ursprungligen innehållit mycket slagg och vissa järnstycken var så slaggrika att de inte kan betraktas som färdigbearbetade. Mycket talar därför för att de särdrag som slaggmaterialet uppvisar beror på att smidet vid Lundströms plats till stor del utgjorts av en rensning och vidarebearbetning av ett slaggrikt järn.

Järnets ursprung

En viktig fråga vid undersökningen var att avgöra om det järn som smederna arbetade med vid Lundströms plats var ett blästjärn eller ett hyttjärn. I det dagliga bruket av knivar, spadar och andra verktyg saknade det betydelse om dessa var av den ena eller andra typen. Båda blästjärn och hyttjärn kunde omarbetats till olika kvaliteter och användas till skilda funktioner. Blästjärnet framställdes i en enklare process där en stor del av arbetsinsatsen istället låg i den långa bearbetning av järnet man behövde göra innan man kunde börja ett föremålssmide. Det hyttillverkade järnet genomgick däremot en specialiserad framställningsprocess i flera steg, men det järn som sedan lämnade hyttan var färdigt att smida ut till föremål (Englund 2002:221). Arbetet med att rensa blästjärnet från orenheter gav upphov till stora mängder slagg medan arbetet med det renare hyttillverkade

järnet inte lämnade lika mycket slag efter sig.

De kemiska analyserna av slaggerna kunde ge viktiga upplysningar om järnets bakgrund (Grandin 2008). Slaggens huvudbeståndsdelar var kisel och järn men även mangan och fosfor ingick. Båda dessa beståndsdelar är vanliga i sjö- och myrmalmer och är därför vanligt förekommande i slagger från blästugnar. I blästjärn förekommer ofta fosfor vilket tillför järnet goda egenskaper i form av seghet och hårdhet. Vid järntillverkning i masugn undviker man däremot en råvara som innehåller fosfor eftersom detta kan göra järnet sprött. Mangan är ett ämne som kan gå in i järnet när bergmalm smälts i en masugn. Ämnet lämnar dock järnet vid den efterföljande färsningen och bör då inte finnas kvar varken i järnet eller i smidesslaggerna.

Ett karaktäristiskt inslag i bergsmalmen från Taberg är förekomsten av vanadin, en metall som stannar kvar i järnet även efter tillverkningsprocessen. Järnprover från den undersökta masugnen vid Kåperyd vid Taberg har visat på tydliga halter av denna metall. Detta till skillnad från blästbruksjärn från Tabergsområdet som visat sig sakna vanadininnehåll. Det analyserade järnet från Lundströms plats innehöll mycket låga halter av vanadin och påminner därför mer om blästjärnet från Tabergsområdet än bergsbruksjärnet från Taberg. De flesta bergsmalmer innehåller höga halter av magnesium vilket även finns i bergsmalmen från Taberg och den malm som använts vid den medeltida hyttan vid Hyttehamn i Västergötland (Karlsson m.fl. 2005). I blästbruk där man använt sjö- eller myr-malm är inslaget av magnesium däremot lågt. Analyserna från Lundströms plats visade på låga halter av magnesium vilket kan ses som en indikation på att man använt blästjärn.

Det fanns alltså flera indikationer som tillsammans tyder på att det järn som smederna använt vid Lundströms plats varit ett blästjärn och inte ett hytttillverkat järn. Järnet i det äldsta Jönköping har alltså inte haft sitt ursprung i någon tidig gruvdrift vid Taberg. Var kom då blästjärnet ifrån? Vid tidigare undersökningar av blästbruksplatser inom Tabergsområdet har olika analyser gjorts på slag och

>> Fig. 4. Den västra smedjan vid Lundströms plats utgjordes av ett grophus. Foto från söder, Jönköpings läns museum.

Figure 4. The western forge at Lundströms Plats was a sunken-floor hut. Photographed from the south, Jönköpings läns museum.

malmråvara (Grandin 2008:49ff). Slaggerna från Lundströms plats visar en liknande sammansättning som dessa slagger. Bland slaggerna från Lundströms plats fanns dock några undantag. Två analyserade slagger visade ovanligt hög manganhalt på ett sätt som saknar motsvarigheter i materialet från Tabergsområdet. En liknande hög manganhalt har även konstaterats i förhistoriska slagger från Öggestorpsområdet och det fanns även andra överensstämmelser mellan dessa slaggers kemiska sammansättning. Det förefaller därför som om blästbruksområdet runt Taberg varit den huvudsakliga produktionsplatsen för järnet vid Lundströms plats men att även järn från andra platser har förekommit.

Smidet i de medeltida städerna

Vid stadsarkeologiska undersökningar är slagg ett av de mest alldagliga fyndmaterialen. Det har varit så vanligt att man ofta inte betraktat det som fynd utan snarare som en del av lagerbilden på samma sätt som sot, kol och lera (Carelli 2005:70). Det är därför inte förrän under de senaste trettio till fyrtio åren som man tillvaratagit och undersökt slagg på samma sätt som andra typer av fynd. Slagg i stadslager har givetvis sitt ursprung i smedjor även om slaggen i sig ofta använts som vägunderlag eller markutfyllnad. I vissa städer har man uppmärksammat att äldre kulturlager innehållit stora kvantiteter av slagg som bör ha sitt ursprung i en ovanligt omfattande smidesverksamhet. Exempel på detta finns från Söderköping, Visby, Kalmar, Lund, Lödöse och Stockholm (Magnusson 2005:4, Carelli 2001:284). En förklaring till detta skulle kunna vara att de stora slaggmängderna är rester efter bearbetning av blästjärn (Magnusson 2005:4). Även om stora slaggförekomster i stadslager från 11- och 1200-tal alltså har påträffats i flera olika städer är det sällan man utifrån analyser har bearbetat frågan om vilket smide slaggerna kommer ifrån.

I Visby uppmärksammade man tidigt att det fanns meterdjupa slagglager längs Smedjegatan (Nihlén 1927). Slagglagren fanns i det som då var stadens norra utkant och var avsatta direkt på den äldre markytan. Slagglagren fanns inom ett 7500 m² stort område (Nydolf 2005:29f). Ovanpå smideslagren fanns bebyggelse som kunde dateras till 12–1300-tal. Senare forskning har sett dessa slagglager som lämningar efter ett storskaligt protoindustriellt primärsmide där man rensat

importerat blästjärn från slag. (Nydolf 2005:31, Magnusson 2005:7).

Den skånska järnhanteringen har studerats av Anders Ödman. Han har bland annat uppmärksammat två platser, Östra Tommarp och Vå, där man funnit omfattande medeltida smideslämningar (Ödman 2005:40ff). Tommarp var i den danske kungens ägo under tidig medeltid och till denna egendom hörde även ett antal järnproducerande gårdar i norra Skåne. Ödman menar att man i Tommarp haft en storskalig vidarebearbetning av blästjärnet från norra Skåne. Även i den tidiga staden Vå finns stora slagglager inom det som antagits vara kungsgårdens mark, något som Ödman ser som en parallell till järnhanteringen i Tommarp. Ödman ser dessa båda platser som viktiga delar i den produktionskedja som levererade järn från skogsbygden i norra Skåne och han menar att denna process utfördes i kungamaktens regi. Även i Lund har man påträffat stora mängder slag varav en stor del i de tidiga stadslagren (Carelli 2001:84). I en studie har Peter Carelli har jämfört förekomsten av slag vid olika undersökningar och kommit fram till att man kan urskilja hur områden med stor mängd slag legat i kanterna av det inre stadsområdet (2005:72). Han betonar att även Lund ingick bland de danska kungaleven och att det är möjligt att de slaggtäta lagren speglar ett kungligt kontrollerat smide liknande det i Tommarp och Vå (Carelli 2001:85).

En av de få medeltida städer platser där man undersökt ett större smedjeområde är Trondheim. I utkanten av den medeltida bebyggelsen, i stadsdelen *Örene* undersöktes ett område med meterdjupa slagglager och lämningar efter smedjor från en smidesverksamhet som pågått under 11- och 1200-talet (Espeland m.fl. 1989:273f). Analyser av slagger visade att huvuddelen av dessa hade sitt ursprung i bearbetning av slaggrikt blästjärn (ibid:208ff). Smidesområdet vid *Örene* beräknades ha en total yta av 10 000 m² och tolkades som ett kvarter med protoindustriellt inriktat blästjärnssmide (Bergquist & McLees 2005:56ff). Etableringen av smedjorna sammanfaller med en kraftig uppgång i blästbruksproduktion i den omgivande trakten men även med att ärkebiskops-sätet grundas i Trondheim. Man har antagit att det var kyrkans ekonomiska resurser och samordnande roll som skapade förutsättningar för den storskaliga järnproduktionen. Liknande specialiserade smideskvarter ska även ha funnits i Tönsberg och Bergen under 11- och 1200-tal (Bergquist & McLees 2005:56).

Det finns alltså flera exempel på städer där det under tidig- och högmedeltid

sker en koncentration av smidet till vissa kvarter, ofta i stadens utkant, samtidigt som verksamheten får en större omfattning. Fyndmaterial från Visby och Trondheim visar att det förmodligen rör sig om en verksamhet där en bearbetning av blästjärn i form av primärsmide utgjort en viktig process. En verksamhet som gett upphov till stora mängder slagg. Denna utveckling bör höra ihop med att järnet i högre grad än tidigare börjar massproduceras och utvecklas till en handelsvara (Magnusson 2005:4). Smideslämningarna vid Lundströms plats passar väl in i detta sammanhang. Analyserna visar att man arbetat med blästjärn och att en stor del av arbetet bestått av en rensning och vidarebearbetning av detta järn. Lokaliseringen till stadens västra utkant stämmer också väl med vad man känner till från andra städer. Ytan för smidesområdet i Jönköping är svår att avgränsa. Hittills utförda undersökningar har visat att förutom vid Lundströms plats har intensivt smide funnits i det intilliggande kvarteret Harven och att slagglager även förekommer väster om dessa områden (Claesson 1991:43). Mycket talar alltså för att smidesverksamheten vid Lundströms plats varit en del av en storskalig hantering där blästjärn från omlandet vidarebearbetats och förädlats till smidbart järn.

Denna typ av storskaligt smide har krävt en bakomliggande organisation och i flera städer kan detta sättas i samband med en särskild aktör. I Skåne menar Ödman och Carelli att det var den danska kungamakten som strävade efter att behärska alla led i järnhanteringen (Ödman 2005, Carelli 2001:85). I Trondheim menar Bergquist och McLees att smidesområdet vid *Örene* anlagts på ärkebiskopens initiativ. Man menar att kyrkans nyvunna ställning gav tiondeinkomster som kunde omsättas i produktion och handel (Bergquist & McLees 2005:58). Då det gäller Visby har frågan om bakomliggande aktör inte diskuterats men det är tydligt att man inte kan se någon kunglig eller kyrklig makt som huvudaktör utan att det bör röra sig om en stark kollektiv grupp av handelsmän. Gemensamt för dessa sammanhang var att det medeltida samhället, med ökande avkastning av jordbruket och framväxande institutioner, skapade möjligheter till samordnad produktion styrd av enskilda aktörer. Man kan nu fråga sig vilken aktör som har legat bakom smidesverksamheten vid Lundströms plats. Eftersom Jönköping anläggs på kungligt initiativ och även fungerar som en kunglig förvaltningsort fram till mitten av 1300-talet (Areslätt 1984:77) är det rimligt att se kungamakten som den drivande kraften även bakom detta smide. Analyserna visade att blästjärn till stor del verkar komma från det närbelägna Tabergsområdet

men att det även finns järn med annan ursprungsort, eventuellt trakten kring Öggestorp. Kanske var det kungens insamlade skattejärn som smederna bearbetade eller hade man köpt in järn från skogsbygdernas bönder? Man kan i alla fall konstatera att traktens lokalt producerade järn lämnades till smedjorna i staden och på så sätt kom att ingå i den nya tidens ökande varucirkulation.

Småländskt järn – skilda regioner, olika strategier

Den medeltida blästjärnsproduktionen i Småland är, som tidigare nämnts, knuten till olika regioner som visar skilda utvecklingslinjer. I Tabergsområdet utvecklades blästbruket under sen vikingatid och utifrån dateringar från järnframställningsplatserna pågick produktionen fram till omkring 1200. Undersökningarna vid Lundströms plats visade dock att blästjärn från Tabergsområdet varit en väl utnyttjad råvara även under sent 1200-tal. Det smide som skedde vid Lundströms plats har varit en del av den sista fasen av Tabergsområdets blästjärnsproduktion. Den nybildade staden Jönköping kom då att ingå i en kedja av bearbetning och distribution av blästjärnet. En hantering som förmodligen stått under kunglig kontroll. Det finns dock inget som talar för att kungamakten kontrollerat hela produktionskedjan. Något kungligt markinnehav eller annan närvaro för att tillvarata kronans intressen är inte kända från Tabergsområdet. Uppgifter om medeltida ägoförhållanden saknas för området. Det är möjligt att kronans intressen i järnproduktionen kommit in sent i bilden, kanske först i och med grundandet av Jönköpings stad. Den tidigare framlagda tanken om att järnframställningen i Tabergsområdet varit avsedd för Visingsö kan inte uteslutas. Det är möjligt att här även tidigare skulle kunna ha funnits ett intresse från den tidiga kungamakten, och de ätter som fanns omkring denna. För att kunna styrka en sådan anknytning behöver man dock kunna visa var bearbetningen av blästjärnet i så fall har utförts. De aktörer man kan ana bakom järnproduktionen i Tabergsområdet är en järnproducerande lokalbefolkning och, åtminstone i slutfasen, även den svenska kungamakten. Det är i växelspelet mellan dessa som järnhanteringen vid Lundströms plats bör ha utvecklats.

I det omfattande järnproduktionsområdet i Kalmartraktens inland verkar förloppet ha varit annorlunda. Som tidigare nämnts hade blästbruket i denna region

sin höjdpunkt mellan 1200 och 1400. De trakter där blästbruket hade störst omfattning utgjordes av stora skogsbygder som tidigare haft en begränsad bebyggelse. I flera av de järnproducerande socknarna fanns vid medeltidens slut en dominans av kronogårdar (Lindquist 2001:476). Som exempel kan nämnas Madesjö som är en av de socknar som har störst antal blästplatser. Den äldsta jordeboken upptar här 125 enheter varav 122 var kronogårdar eller kronotorp (Ferm m.fl. 1987:93f). I andra områden fanns ett innehav av kyrko- eller frälsejord i de järnproducerande bygderna, dock inte av samma omfattning som kronans. Man kan alltså ana ett kungligt inflytande redan i det första produktionsledet och det är möjligt att introduktionen av järnhanteringen haft en karaktär av centralt planerad kolonisation. Närheten till Kalmar stad, en av det svenska rikets största städer, bör även ha varit en viktig faktor i detta förlopp. Mycket talat alltså för att järnproduktionen i Kalmartrakten varit tydligare knuten till kronan än vad som varit fallet i Jönköping och Tabergsområdet.

I det sista av de småländska produktionsområdena, södra Sunnerbo, pågick järnhanteringen från högmedeltid och fram till och med 1600-talet. Området ingick i samma blästbruksregion som norra Skåne och sydöstra Halland, ett område som varit av vitalt intresse för det danska rikets järnförsörjning. De småländska bönder som producerade blästjärn i denna region ingick i samma handelsnätverk som bönderna på den danska sidan av riksgränsen med den skillnaden att de stod utanför den danske kungens kontroll. De järnproducerande delarna av södra Sunnerbo dominerades vid medeltidens slut av skattebönder. Den svenska kronan hade en likgiltig inställning till detta blästbruk som bedrevs i ett avlägset hörn av kungariket. Det förefaller som om järnproduktionen i södra Sunnerbo bedrevs och kontrollerades av självägande bönder, antingen som enskilda eller som kollektiv (Larsson 2000:36, Åstrand 2007:80f). Järnproduktionen i Sunnerbo bedrevs inte i samspel med någon svensk stad. Däremot skedde under senmedeltiden en urbanisering i nordvästra Skåne och södra Halland som förmodligen hör samman med utnyttjandet av inlandets resurser (Strömberg 2008:149).

>> Fig. 5. Småländskt medeltida järnsmide, exempel från kyrkporten i Hemmesjö gamla kyrka. Foto: Jörgen Ludwigsson.

Figure 5. Medieval wrought iron from Småland, exemplified by the door of the old church in Hemmesjö. Photo: Jörgen Ludwigsson.

Fyndmaterialet från en undersökt järnproducerande gård vid Höghylte, nära Markaryd i sydvästra Småland, visade på kontakter med handelsstaden Helsingborg (Åstrand 2007:79).

Även om det finns källkritiska problem, såväl arkeologiska som historiska, då det gäller att avgöra vilka som låg bakom den medeltida småländska järnproduktionen så kan man ändå konstatera att det finns skillnader mellan aktörerna i de olika järnproducerande områdena och deras roller. Framtida studier kommer kanske att påvisa ytterligare aktörer bakom järnhanteringen. Det småländska lågfrälsets roll i dessa sammanhang är till exempel inte känd. Småländsk järnhantering under medeltid ger alltså inblickar i hur den ökade efterfrågan på järn medverkar till ett kolonisationsförlopp där människor skapar ett nytt landskap i skogsbygderna. Den visar dock att dessa förlopp har stor variation vilket kan vara en nyttig påminnelse i den ofta alltför rätlinjigt beskrivna ekonomiska historien.

Järnet var långt ifrån den enda handelsvara som producerades i Smålands inland. Det är möjligt att produkter som nötboskap och timmer varit av större betydelse för försörjning och handel. Järnhanteringen är dock tacksam att studera eftersom den avslöjar sig genom ett tydligt arkeologiskt material där man kan studera såväl produktionsplatserna i skogsbygden som smideslagren i de medeltida städerna. Ett studium av småländskt medeltida järn kan vara en god utgångspunkt för att besvara frågor omkring kolonisation, kontaktnät och aktörer i ett expansivt medeltida landskap. ❧

Referenser

- Areslätt, T. 1984. Jönköping. *Medeltidsstaden* 58. Rapport Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museer.
- Berglund, B. 1996. Tabergs bergslag. En sammanställning över bergshistoriska lämningar i Barnarps, Byarums, Ljungarums, Månsarps och Sandseryds socknar. *Atlas över Sveriges bergslag*. Jernkontorets bergshistoriska utskott Serie H 103. Riksantikvarieämbetet.
- Berglund, B. 2000. *Järn i Småland*. Forskningsläge, utgångspunkter och övergripande resultat. Småländsk järnhantering under 1000 år. *Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 34*.

- Bergquist, U. & McLees, C. 2005. Metalworking in medieval Trondheim – a provisional assesment of the character, organization and developmen of an urban industry. *Slagg i medeltida städer. Metallhantering i medeltida borgar.* (Red.) I.-M. Pettersson & G. Magnusson. Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997. Jernkontorets Bergshistoriska utskott H68.
- Björck, N. 1991. *Den lägtekniska järnhanteringen i södra Vätterbygden.* En studie av en regions vikingatida och tidigmedeltida järnhantering. Institutionen för arkeologi. Umeå universitet.
- Björkenstam, N. 1990. *Västeuropeisk järnframställning under medeltiden.* Stockholm archaeological reports nr 25. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 26.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 26.
- Carelli, P. 2005. Slagg – ett ”nyupptäckt” fyndmaterial i Lund. I: *Slagg i medeltida städer. Metallhantering i medeltida borgar.* (Red.) I.-M. Pettersson & G. Magnusson. Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997. Jernkontorets Bergshistoriska utskott H68.
- Claesson, E. 1991. *Kvarteret Harven.* Arkeologisk undersökning med anledning av nybyggnation i kvarteret Harven, Sofia församling, Jönköpings stad. Arkeologisk rapport 1993:29 Jönköpings läns museum.
- Ferm, O, Rahmqvist, S & Thor, L. 1987. Det medeltida Sverige. Småland, Möre, Norra och Södra Möre & Kalmar stad.
- Englund, L.-E. 2002. *Blästbruk. Myrjärnshanteringens förändring i ett långtidsperspektiv.* Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie nr 40.
- Espelund, A., McLees, C. Pagoldh, M. & Sandvik, P.U. 1989. *Smedene på Örene. Metallverksteder i Middelalder-Trondheim. Rapport fra utgravningene i Mellagerkvartalet 1987.* Riksantikvaren, Utgravningskontoret för Trondheim.
- Furuhagen, H. 1997. *Mercurius och Vulcanus. En krönika om järnet i Sverige.* Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 32.
- Grandin, L. 2008. *Järnsmide i Jönköping. Hantverk i stadens utkant under medeltid.* Geoarkeologisk undersökning, Småland, Jönköpings stad, Sofia församling, fornl 50, Lundströms plats. Riksantikvarieämbetet Geoarkeologiskt laboratorium rapport 2008:26.
- Jönsson, Å. & Nylén, A. 2006. *Kv. Prefekten. En boplatz från folkvandringstid och vendeltid.* Smålands museum rapport 2006:18.

- Kallerskog, Linnéa, 2009. Jönköping och järnet. C-uppsats i Historisk arkeologi. Lunds universitet.
- Karlsson, C., von Arbin, S. & Berglund, A. 2005. *Hyttehamns masugnsruin*. Undersökningar 2004. Arkeologisk och undervattensarkeologisk provundersökning samt inventering av RAÄ 176 i Udenäs socken, Karlsborgs kommun, Västergötland. Västergötlands museum rapport 2005:11.
- Larsson, L.-O. 2000. Studier kring järnhantering i södra Småland fram till det industriella genombrottet. I: Larsson, L.-O. & Rubensson, L. *Från blästbruk till bruksdöd*. Småländsk järnhantering under 1000 år. I: Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie nr. 35.
- Lindquist, S.-O. 2001. Möre i ett något större rum. En kulturgeografisk studie av bebyggelseutvecklingen i Östra Småland under medeltiden. *Möre – historien om ett småland*. (Red.) G. Magnusson. Kalmar.
- Magnusson, G. 1986. *Lägteknisk järnhantering i Jämtlands län*. Jernkontorets Skriftserie nr 22.
- Magnusson, G. 2005. Slagg i medeltida städer. *Slagg i medeltida städer. Metallhantering i medeltida borgar*. (Red.) I.M. Pettersson, I. & G. Magnusson. Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997. Jernkontorets Bergshistoriska utskott H68.
- Nihlén, J. 1927. *Äldre järnhantering på Gotland*. Jernkontorets annaler 12:2 häftet. Stockholm.
- Nilsson, O. 1990. Östergötlands norra bergslager. En översikt. I: *I heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"*. Red: G. Dahlbäck. Humanistisk-samhällsvetenskaplig forskningsrådet.
- Nordman, A.-M. 1994. Dubbelugnar i Axamo, Småland. *Aktuell arkeologisk järnforskning 1988-1992. Jernkontorets bergshistoriska utskott H55*.
- Nydolf, N.-G. 2005. Järnhantering det medeltida Visby. I: *Slagg i medeltida städer. Metallhantering i medeltida borgar*. (Red.) I.M. Pettersson, I. & G. Magnusson. Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997. Jernkontorets Bergshistoriska utskott H68.
- Rubensson, L. 2000. Det småländska blästbruket och de arkeologiska spåren. *Från blästbruk till bruksdöd*. Småländsk järnhantering under 1000 år:II. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie nr. 35.
- Skyllberg, E. 1998. Lerbäckes bergslag. En sammanställning över de bergshistoriska lämningarna i Hammars samt Lerbäckes socknar samt en översikt över Askersunds,

- Bo, Hallsbergs, Ramundeboda, Svennevads, Viby och Snavlunda socknar. *Atlas över Sveriges bergslag*. Jernkontoret och Riksantikvarieämbetet.
- Strömberg, B. 2008. *Det förlorade järnet. Dansk protoindustriell järnhantering*. Riksantikvarieämbetet.
- Thålin-Bergman, L. 1985. Den äldsta bergshantering inom Tabergs bergslag. *Småländska kulturbilder*. Jönköpings läns museum 1985.
- Åstrand, J. 2007. Den medeltida gården vid Markaryd. *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. (Red.) M.Hansson. Smålands museum 2007.
- Ödman, A. 2005. Skånskt järn från malm till marknad. I: *Slagg i medeltida städer. Metallhantering i medeltida borgar*. (Red.) I.M. Pettersson, I. & G. Magnusson. Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997. Jernkontorets Bergshistoriska utskott H68.

Författarpresentation

Johan Åstrand är född 1963 och är förste antikvarie vid Smålands museum. I sitt arbete har han särskilt sysslat med frågor omkring småländsk järnhantering och medeltida expansion. Han har deltagit i undersökningar av järnframställningsplatser i olika delar av landskapet och även i undersökningar av medeltida smide i Jönköping. Ämnesområdet kom att aktualiseras genom att han var projektledare för undersökningen av en medeltida skogsgård med järnframställning, Högahylte, inför dragningen av ny E4 vid Markaryd.

Utskrift 11

DET ELFTE NUMRET av Utskrift fokuserar på människan som aktör i landskapet – *landskaparen*. Vilka var de människor som arbetade i och aktivt formade landskapet under perioden yngre järnålder till nyare tid? Aktuella frågor i ämnet diskuterades vid konferensen Landskaparna, som anordnades i november 2009 på Smålands Museum i Växjö. Konferensen samlade skandinaviska forskare från olika discipliner – främst arkeologer, historiker och kulturgeografer som aktivt arbetat med landskapet som tema. Elva av inläggen från sessionerna Landskaparna, Regionala strategier, Dynamiska landskap samt Land och stad, har skrivits om till artiklar och presenteras inom ramen för detta nummer.

KULTURMILJÖ
HALLAND

Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad
035-19 26 00 kansli@kulturmiljohalland.se

ISSN 1102-7290